

УДК 94 (477.61/.65) «1850/1917» : 349.41

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.3\(31\).435](https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).435)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ОРЕНДНОГО ЗЕМЕЛЬНОГО РЕСУРСУ В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ

Наталія Чернікова

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

e-mail: chernikova.natka@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5470-0622>

У статті проаналізовано процес становлення та розвитку орендних відносин в аграрному секторі Катеринославської губернії пореформеного періоду. Визначено роль поміщицького землеволодіння у формуванні орендного фонду регіону. Розкрито шляхи залучення місцевого селянства до орендних відносин в умовах його майнової та соціальної диференціації. Здійснено видову характеристику земель, що склали орендний фонд регіону. Прослідковано динаміку змін орендних цін у контексті видової та регіональної диференціації. Зроблено висновок про вагоме місце оренди у підприємницькій діяльності катеринославського дворянства та селянства як основних суб'єктів орендних відносин і виробників сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: оренда, Катеринославська губернія, підприємництво, землекористування, скіпщина

Орендні відносини становили вагому складову поземельного ринку та капіталістичних відносин в аграрному секторі південноукраїнського регіону пореформеної доби. В умовах інституціоналізації капіталістичних відносин та сільськогосподарського підприємництва оренда виступала важливою формою перерозподілу земель між землевласниками і землекористувачами та слугувала одним із факторів взаємодії поміщицьких і селянських господарств. Вона сприяла спрощенню та здешевленню процесу концентрації земель у руках сільськогосподарських виробників, стимулювала як землевласників, так і орендарів до раціонального використання земельного ресурсу. Становлення орендних відносин у Катеринославській губернії мало регіональні особливості та характеризувалося видовою строкатістю, відображаючи тим самим наявні тенденції, проблеми, суперечності та перспективи у формуванні капіталістичних засад у сільському господарюванні, які на сьогодні вимагають ретельного вивчення. З одного боку, оренда землі, як різновид підприємницької діяльності, виступала самодостатнім джерелом отримання невикористаного прибутку для власників землі, з іншого – розширювала можливості залучення до товарного землеробства та тваринництва більшого кола виробників, насамперед, селян.

У дореволюційній літературі питання оренди набуло висвітлення у контексті тих змін, що відбувалися у землеволодінні та землекористуванні після проведення селянської реформи 1861 р. У працях відомих тогочасних економістів, статистів М.О. Каришева¹, О.А. Кауфмана², О.А. Мануйлова³, В.Є. Постнікова⁴, Д.С. Флексора⁵ й

¹ Карышев Н.А. Крестьянские внаемные аренды в зависимости от колебаний хлебных цен и урожая. *Влияние хлебных цен и урожая на некоторые стороны русского народного хозяйства* / под ред. Чупрова А.И., Посникова А.С. Т. 1. Санкт-Петербург: тип. В. Киришбаума, 1897. С. 277-377.

ін. міститься інформація щодо видів оренди, цін тощо по окремих повітах Катеринославської губернії. Базуючись на численних статистичних даних земських установ, дослідники звертають увагу на швидку майнову диференціацію селянства і залучення заможної когорти до підприємницької діяльності у районах торговельного землеробства та наголошують на важливому значенні орендних відносин у цьому процесі. Інформація про способи використання земельного ресурсу у поміщицьких господарствах міститься у працях Ф.О. Заїкіна⁶, В.О. Васильєва⁷.

Питання про орендні відносини тією чи іншою мірою торкалися радянські дослідники аграрної історії крізь призму дослідження соціальної природи землеволодіння, організації господарювання, соціальної та майнової диференціації селянства тощо⁸. І на сьогодні беззаперечне значення має монографія А.М. Анфімова⁹, в якій детально аналізуються види оренди й міститься фактичний матеріал по Катеринославській губернії. У працях сучасних дослідників спостерігається зростання інтересу до проблеми еволюції аграрних відносин у пореформений період в Україні загалом й поаспектно, зокрема формування ринку землі, еволюції поміщицького господарювання, дослідження українського селянства тощо¹⁰.

Статті О.М. Балухтіної¹¹, М.А. Якименко¹², Н.С. Чернікової¹³ присвячені проблемам

² Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России: курс народного университета. 2-е изд. Москва: Моск. науч. изд-во, 1918. 267 с.

³ Мануилов А.А. Аренда земли в России в экономическом отношении. *Очерки по крестьянскому вопросу* / под ред. А.А. Мануилова. Изд. 2-е. Москва: издание Д.С. Горшкова, 1905. С. 72-204.

⁴ Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. Москва: Типо-литография Тов-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1891. 391 с.

⁵ Флексор Д.С. Аренда. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Санкт-Петербург: Типография В.Ф. Киршбаума, 1903. 178 с.

⁶ Заикин Ф.О. Описание частновладельческих хозяйств Ананьевского уезда. Херсон, 1900. 320 с.

⁷ Васильев В.А. Хозяйство действительного статского советника Э.К. Бродского, землевладельца Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1913. 36 с.

⁸ Иванов Л.М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. *Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России*. Москва: АН СССР, 1961. С. 312-337; Лось Ф.Є. Запровадження аграрної політики Столипіна на Україні. Київ: Наукова думка, 1944. 68 с.; Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. Харків: Видавництво «Пролетар», 1931. 128 с.; Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті рр. XIX ст.). Київ: Видавництво АН УРСР, 1959. 308 с.

⁹ Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX века. Москва: Издательство АН СССР, 1961. 208 с.

¹⁰ Островский А.В. Российская деревня на историческом перепутье. Конец XIX – начало XX в. Москва: Товарищество научных изданий КМК, 2016. 431 с.; Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України. (1906-1917 рр.). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002. 188 с.; Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.; Темірова Н.Р. Поміщицьке землеволодіння та землекористування на півдні України у пореформений період. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття* Вип. 3. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. С. 135-142; Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.

¹¹ Балухтіна О.М. Розвиток оренди на церковних землях Південної України (2-га половина XIX ст. – 1917 р.). *Історичний архів. Наукові студії*. 2013. Вип. 10. С. 16-24.

¹² Якименко Н.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму. *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С. 54-63.

¹³ Чернікова Н.С. Особливості становлення та розвитку орендних відносин у Таврійській губернії (2-га пол. XIX ст. – 1917 р.). *Грані*. 2020. Т. 23. № 3. С. 155-174; Чернікова Н.С. Земельна оренда в Херсонській губернії: особливості розвитку в умовах капіталістичних зрушень. *Гілея*. 2020. Вип. 156. № 5. С. 136-147.

земельної оренди в Україні. Джерельна база репрезентована широким колом матеріалів державних установ, статистичних, статистико-економічних повітових, губернських досліджень тощо.

Метою даної статті є дослідження особливостей формування орендного фонду та становлення орендних відносин у Катеринославській губернії в умовах капіталізації сільськогосподарського виробництва.

У пореформений період катеринославське дворянство залишалося основним земельним власником і виробником сільськогосподарської продукції, зосереджуючи у своїх руках понад $\frac{1}{3}$ земельної площі регіону. Проте скасування кріпосного права, що позначилося втратою гарантованої робочої сили у вигляді залежного селянства, екстенсивне ведення господарства, брак основного і оборотного капіталу, необхідного для обслуговування величезних земельних угідь тощо призвели до економічних та соціальних трансформацій у середовищі дворян-землевласників. По суті, дворянство опинилося перед необхідністю пошуку виходу із кризи і формування нових джерел фінансових надходжень.

У цьому контексті земельні володіння дворян набували якісно нового економічного значення. Із засобу задоволення внутрішньогосподарських потреб вони потенційно могли перетворитися на вагоме джерело прибутку за умови інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, застосування нових с/г механізмів і технологій, раціонального планування та використання земельних площ, способів переробки отриманої сільськогосподарської продукції тощо. Так, у величезному маєтку «Грушевський» розміром майже 75 тис. десятин, що був у власності князя Миколи Михайловича, майже половина угідь (46,5%) здавалася в оренду¹⁴.

Разом з цим на іншій частині було організовано інтенсивне зернове господарство, знаходився розплідник лісових і плодових дерев. Значна увага приділялася тваринництву – зокрема, розведенню племінних порід коней, корів, свиней, овець тощо, які неодноразово здобували нагороди на сільськогосподарських виставках¹⁵. Князь О.О. Щербатов у на 18,915 тис. земельних володінь у маєтку «Хорошевському» Павлоградського налагодив торгівельного землеробство, утримання кінного заводу та племінних мериносових вівчарень, і разом з тим щорічно здавав в оренду селянам 1,2-1,8 тис. десятин, тобто близько 10% площі¹⁶. Понад половина (8 тис. дес.) земельних угідь А.П. Струкова у Вищетарасівському Катеринославського повіту знаходилися у селянській оренді¹⁷. Більше того, деякі дворяни, які вдавалися до використання новітньої сільськогосподарської техніки та технологій, що уможливлювало процес обробки значних земельних масивів, навіть приорендовували землі. Відомий верхньодніпровський землевласник Е.К. Бродський, який мав 5,2 тис. дес. власної землі, орендував додатково ще 60 дес. для вирощування інтенсивних культур¹⁸.

Проте «показових» багатопрофільних підприємницьких володінь, що ґрунтувалися на інтенсивному способі ведення господарства, було небагато. За спостереженнями фахівця з сільського господарства О.І. Чупрова, «...культурні поміщицькі гос-

¹⁴ Заикин Ф.О. Указ. соч. С. 72-73.

¹⁵ Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах / изд. Министерства земледелия и государственных имуществ, Департамента земледелия, Изд. 2-е. Вып. 2. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1901. С. 9-14.

¹⁶ Ibid. С. 144-145.

¹⁷ Ibid. С. 138.

¹⁸ Васильев В.А. Указ. соч. С. 18.

подарства, багаті капіталами та знаннями, складають у нас поодинокі оазиси, що зникають у масі пересічних і бездоглядних маєтків, основаних лише на здаванні землі селянам і вибиванні орендної плати»¹⁹. Значна частина місцевих землевласників-держслужбовців майже не проживали в маєтках і мало цікавилися господарюванням, доручаючи його ведення недостатньо компетентним і досвідченим управляючим. Деяким власникам, які все ж намагалися самостійно господарювати, у кінцевому рахунку не вдалося призвичаїтися до нових капіталістичних умов та облаштувати економічно вигідне раціональне господарювання на величезних угіддях, що у такому разі виступали баластом. За таких обставин дворяни вбачали у належній їм землі готовий товар, тож пасивне отримання перманентного прибутку від оренди виступало запорукою благополуччя землевласників.

Відтак, наявність значного орендного фонду та формування ринкових орендних відносин у середовищі великих власників відіграло значну роль в організації підприємницького господарювання на Катеринославщині. За результатами обстеження дворянських земель 1887 р., орендними відносинами будо охоплено 630,3 тис. десятин, що становило 36,4% сільськогосподарських угідь місцевих дворян²⁰. Причому в окремих повітах ці показники дещо різнилися. У Словоносербському повіті, відомому переважанням великого дворянського землеволодіння, частка дворянських земель становила 94% орендного фонду повіту і, разом з тим, лише 8,7% угідь належали представникам вищого стану²¹. Серед власників великих латифундій в оренду здавалося лише 3% маєтків – переважно, великими ділянками у довгострокове користування. Власники дрібних (до 50 дес.) маєтків воліли використовувати землю для власного господарювання. Тож «орендними донорами» тут виступали переважно середні власники, які здавали в оренду $\frac{1}{3}$ власних земельних площ, $\frac{1}{2}$ яких (48,4%) орендувалася селянами²².

Серед катеринославських землевласників практикувалися наступні форми орендного підприємництва: здавання в оренду земель без ведення власного господарства, що передбачало отримання невиробничого прибутку, та поєднання часткової оренди із веденням власного господарювання. Зазначимо, що почасти капітал, отриманий від оренди, слугував підґрунтям для вдосконалення сільськогосподарської техніки та покращення технологій господарювання власника, однак у більшості випадків становив джерело прибутку для повсякденного використання. На Катеринославщині власники дрібних (до 100 дес.) володінь тяжіли до одноосібного ведення товарного землеробства (силами власної родини або за допомогою найманих робітників), натомість власники середніх і великих угідь все частіше вдавалися до здавання в оренду «надлишків» земельного ресурсу. По Катеринославському повіту наприкінці XIX ст. 68% приватновласницьких земель (210,71 тис. дес.) здавалися в оренду частково, 17% (53,54 тис. дес.) – цілковито, а 14% (42,82 тис. дес.) залишалися поза орендними відносинами й оброблялися, як зазначали сучасники, «за власний кошт»²³. Відповідно, $\frac{1}{5}$ власників отримували невиробничий прибуток з орен-

¹⁹ Анфимов А.М. Указ. соч. С. 19.

²⁰ Островский А.В. Указ. соч. С. 266.

²¹ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. 3: Славяносербский уезд. Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1886. С. 15.

²² Ibid. С. 17; Карышев Н.А. Указ. соч. С. 342.

²³ Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. 1: Екатеринославский уезд / изд. Екатеринославской Губернской Земской Управы. Екатеринослав: Печатня С.П. Яковлева, 1899. С. 131.

ди, понад $\frac{1}{5}$ поєднували обидва види, а $\frac{3}{5}$ розраховували тільки на зиск від сільськогосподарської діяльності. Однак, вилучивши категорію дрібних власників (до 100 дес.), які переважно вели власне господарювання, отримуємо наступні показники: серед середніх і великих власників самостійно господарювали трохи більше $\frac{1}{4}$; майже така ж частка припадала на цілковитих орендодавців і, відповідно, половина вдавалася до поєднання (табл. 1.).

Таблиця 1.
Залучення до орендних відносин приватних власників Катеринославського повіту²⁴

Групи за розміром володінь	% власників, які ведуть господарство:		
	Власним коштом, без оренди	Частково здають в оренду	Повністю здають в оренду
До 100 дес.	83,5	3	13,5
100-500 дес.	40	34	26
500- 1000 дес.	27	48	25
Понад 1000 дес.	12	67	21
<i>По повіту</i>	<i>60</i>	<i>21</i>	<i>19</i>

Дрібні власники Бахмутського повіту, яким належало $\frac{2}{7}$ приватновласницької землі, також здебільшого використовували свої угіддя для вирощування зернових культур. Більше половини угідь великих латифундистів знаходилося у змішаному землекористуванні, а $\frac{1}{6}$ здавалася цілими маєтками у довгострокову оренду приватним особам і селянським громадам. У соціальному аспекті більша активність в отриманні невиробничого прибутку спостерігалася серед дворян і міщан: 60% і 50% відповідно земельних угідь вони використовували подвійно, 20% і 25% повністю здавали в оренду. Натомість селяни, як і дрібні власники, використовували для господарювання переважну частину належного земельного ресурсу (понад $\frac{3}{4}$), і частіше виступали у ролі орендарів. Переважна частина колоністів, купців та поселян схилилися до здачі в оренду невеликих ділянок паралельно з власною сільськогосподарською діяльністю; випадки цілковитої оренди (6,4% площі) були вкрай рідкими і були обумовлені скоріше випадковими суб'єктивними чинниками²⁵.

Відтак, переважна частина приватних власників Катеринославської губернії тяжіла до поєднання сільського господарювання із частковою орендою землі з метою отримання додаткового гарантованого прибутку. Для місцевих дворян, які виявилися неспроможними (або неготовими) налагодити капіталістичне виробництво у власних маєтках, здавання в оренду цілих маєтків слугувало вагомим джерелом фінансових надходжень. Натомість наявний орендний ресурс перетворювався на важливе джерело отримання виробничого прибутку для орендарів. Із розвитком сільськогосподарського підприємництва, що супроводжувався інституціоналізацією земельних відносин, орендний фонд збільшувався, відбувалося розширення соціальної бази за рахунок селянства, що виступало важливим суб'єктом орендних відносин.

²⁴ Матеріали для оцінки земель Катеринославської губернії. Т. 1: Катеринославський уезд. С. 131-132.

²⁵ Сборник статистических сведений по Катеринославской губернии, 1886. Вып. 2: Бахмутский уезд. Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского. Отд. 4. С. 25.

Орендування приватновласницьких земель у Катеринославській губернії відбувалося як одноосібно – окремими селянами-власниками, так і колективно – селянськими громадами, артілями тощо (табл. 2):

Таблиця 2.
Розподіл приватновласницького орендного фонду між селянами Бахмутського повіту, 1886 р.²⁶

Категорії орендарів	Орендованої площі, тис. дес.	%
Громади	25,097	15,9
Артілі	11,6	7,3
Окремі господарі великими ділянками	5,7	3,6
Окремі господарі подесятинно	115,639	73,2
Усього	158,079	100

Громади, як правило, винаймали землю для багаторічного використання – найчастіше на 3-4 роки, а іноді й до 12. Така форма колективної власності була популярною серед місцевих селян, оскільки орендування великих ділянок було економічно доцільним, вигідним з точки зору обробітку, боротьби зі шкідниками тощо. Зважаючи на розвиток у регіоні і землеробства, і тваринництва, угіддя здебільшого обиралися без урахування їх цільового призначення, а потім розподілялися між селянами відповідно до їхніх потреб. Так, у Бахмутському повіті з розвинутим тваринництвом лише 28% угідь винаймалося винятково під випасання худоби. До того ж, члени громади будь-якого року могли відмовитися від ділянки, яка або перерозподілялася між іншими общинниками, або здавалася у суборенду іншим селянам.

Артільна (від 2 до 20 чоловік) форма оренди була менш поширеною та істотно відрізнялася від общинної. В артілі об'єднувалися переважно заможні селяни, які активно займалися торгівельним землеробством і тваринництвом у власних господарствах, а орендовану землю часто використовували для отримання невиробничого прибутку – здавання у суборенду. Про рентабельність таких дій свідчить наступний приклад. У Бахмутському повіті 7 артілей орендували 2 879,7 дес. землі у середньому по 2,24 руб. за дес., сплативши 7 454,19 руб. вартості. З них понад ½ орендованої площі здавали у суборенду по 6,33 руб., отримавши 9 250,18 руб. валового доходу. Відтак, розмір отриманого невиробничого прибутку склав 1 795,99 руб., без урахування прибутку від сільськогосподарського використання іншої половини орендованої площі²⁷.

Зазначимо, що тип «невиробничого прибутку» був досить поширеним явищем серед заможних катеринославських селян і міщан. Маючи вільні кошти, вони здавали орендовані великі площі подесятинно у щорічну оренду. Приміром, при сплаченій вартості по 1,77-1,90 руб. за десятину вони правили по 6,25-6,51 руб., отримуючи таким чином до 250% (!) прибутку²⁸. Малоземельні селяни винаймали землю за такими цінами винятково для забезпечення власних харчових потреб або взагалі оби-

²⁶ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. 2: Бахмутский уезд. С. 185-186.

²⁷ Ibid. С. 186.

²⁸ Ibid. С. 187.

рали найману працю як більш прибуткову, доцільну тощо. В українських губерніях наприкінці XIX ст. 9% селянських дворів здавали свою землю в оренду²⁹, а в окремих повітах, приміром у Бахмутському, цей показник доходив до 20%. Досить часто при цьому незможні власники наділів керувалися прагненням звільнитися від земельних податків, що відтепер ставали клопотом орендаря (чи отримати кошти на їх сплату), або отримати натуральні продукти за користування землею. Серед заможних селян також була поширена практика здавання в оренду надільних посівних площ (понад $\frac{1}{4}$) біднішим селянам. Натомість вони воліли господарювати на більш родючих придбаних або орендованих ділянках, отримуючи таким чином з оренди додатковий прибуток³⁰. Статисти відзначали, що на 1880-ті рр. суборендою було охоплено понад 30% орендованої землі.

Становлення капіталістичних земельних відносин у регіонах торгівельного землеробства, у тому числі й на Катеринославщині, поступово набувало закономірного характеру та супроводжувалося виокремленням основних соціальних суб'єктів і формуванням земельного «орендообігу» залежно від попиту-пропозиції. Раціональна організація приватновласницького господарювання, з одного боку, припускала можливість надання в оренду певної кількості землі, а з іншого – й винаймання її означеної кількості: «селянський двір не може обійтись без орендування, і так само розрахований на обробіток тільки певного числа десятин»³¹. З розвитком ринкових і капіталістичних відносин відбувалася майнова та соціальна диференціація селянства, що й обумовлювало зростання їхньої ролі у поземельних відносинах і підприємницькій діяльності регіону. Функціонування селянських господарств залежало певною мірою від оренди й означувало їхню роль у цих відносинах – в якості орендодавці або орендарів, та, відповідно, мету оренди. Основним контрагентом в оренді надільних земель: орних угідь, а надто сінокосів, вигонів, пасовищ, – виступали переважно заможні селяни; зростала їхня питома вага в оренді приватновласницьких площ. Згідно статистичних даних, наприкінці XIX ст. катеринославські селяни орендували 313,3 тис. дес. землі, що становило 38% усієї орендованої ними площі південноукраїнських і 23% українських губерній³². Проте насправді розміри селянської оренди були значно більшими та з року в рік зростали: вже на поч. XX ст. у руках заможних селян південноукраїнського регіону зосереджувалося 1 757,3 тис. дес. орендованих угідь³³.

Розглядаючи співвідношення наданої в оренду й орендованої селянами землі, наведемо наступні дані. У Бахмутському повіті у 1880-х рр. селяни-власники та селянські громади здавали в оренду понад 25 тис. дес. землі, а їхні односельчани-селяни орендували близько 174 тис. дес., тобто у 7 разів більше. Частка здаваної селянами площі становила 12,6% орендного фонду повіту, а орендованої – 81,4% (табл. 3.).

²⁹ Реснт О.П., Сердюк О.В. Вказ. пр. С. 37-38.

³⁰ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. 2: Бахмутский уезд. С. 183.

³¹ Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. 1: Екатеринославский уезд. С. 117.

³² Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. С. 87.

³³ Приймак О. Вказ. пр. С. 20.

Таблиця 3.

Співвідношення зданої в оренду й орендованої земельної площі по Бахмутському повіту між суб'єктами орендних відносин, 1886 р.³⁴

Здано в оренду, тис. дес.		Орендовано, тис. дес.	
Приватні власники	159,881	Приватні власники	19,686
Казна	12,132	Артілі, громади	20,063
Селянська община (надільні землі)	12,488	Селяни (одноосібно)	173,788
Селяни-власники (надільні землі)	12,656		
Церковні землі	2,378		
Разом	199,535	Разом	213,537³⁵

Відтак, у зв'язку з розвитком товарного землеробства у регіоні земельна оренда серед селян набула значного поширення та складала значну частину площі селянського землекористування. У Катеринославському повіті на 100 дес. селянської надільної та приватновласницької землі припадало 53,5 дес. орендованої³⁶. Вигідними для дворян орендаторами тут виступали саме колишні поміщицькі селяни. Їхні надільні землі були розкидані дрібними ділянками поміж приватновласницьких, більша частина яких здавалася в оренду, тож останні таким чином локально збільшували площу свого господарювання. Вони приорендовували у середньому 8 дес. на двір, за наявності 5,65 дес. надільної та купленої землі³⁷. Відтак, відбувалося становлення ринкового землеробства на орендованій землі, втягненої до товарообігу.

Розвиток торгівельного землеробства у пореформені роки означив зростання орендного попиту в Катеринославській губернії на орні землі. Площа посівів зернових на орендованих землях навіть перевищувала власницькі, співвідношення яких по Бахмутському повіту становило 47:53, тобто на 100 дес. орендарського посіву припадало 88,5 дес. власницького³⁸. Здавання в оренду земель для розорювання було поширеним явищем серед дрібних і середніх власників: по губернії $\frac{3}{5}$ їхніх маєтків знаходилися у цілковитій оренді, а серед тих, хто частково вів господарювання, майже половина орних земель також винаймалася³⁹.

У той же час розвиток тваринництва в губернії сприяв збереженню попиту на сіножаті, пасовища та вигонні угіддя. У даному випадку контрагентами виступали здебільшого власники-латифундисти, володіння яких майже наполовину знаходилися під пасовищами та сіножатями. У Верхньодніпровському повіті С.О. Лаппо-Данилевський здавав у довгострокову оренду 3 тис. дес. із загальної площі у 3,72 тис. дес. маєтку «Рай-поле», а В. Васильєв – половину угідь (1,2 тис. дес.) Семенівки⁴⁰. Во-

³⁴ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886. Вып. 2: Бахмутский уезд. С. 178-179.

³⁵ 14 002 тис. дес. було орендовано в інших повітах.

³⁶ Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. 1: Екатеринославский уезд. С. 207.

³⁷ Ibid. С. 98, 119.

³⁸ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886. Вып. 2: Бахмутский уезд. Ч. 4. С. 30.

³⁹ Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. 1: Екатеринославский уезд. С. 131.

⁴⁰ Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. С. 132,133.

ни користувалися вагомим орендним попитом серед місцевих селян, зважаючи на недостатню кількість даного земельного ресурсу в общинній власності. Якщо орендована селянами Бахмутського та Словяносербського повітів орна земля становила 26,2% і 30% надільних орних угідь, то орендовані сіножаті – відповідно 216% і 819%⁴¹.

Орендні відносини щодо цієї категорії земель мали свої особливості, ситуативний характер й відрізнялися від тих, що формувалися у царині землеробства, тож вважаємо за потрібне зупинитися на них більш детально. Орендарями пасовищних і сінокісних угідь у латифундистів виступали, як правило, підприємці, які займалися торгівельним тваринництвом – вівчарством, скотарством, розведенням племінної худоби тощо. Вони вбачали більший зиск в орендуванні цілих маєтків для поєднання різних видів сільськогосподарської діяльності, або ж приорендовували необхідні земельні площі. Натомість заможні селяни орендували надільні пасовищні та сіножатні землі або вдавалися до оренди у власників-сусідів.

Орендна плата за сіножаті, на відміну від орних, не залежала від якісних характеристик ні ґрунту, ні трави (сіна). Позбавлена об'єктивних закономірностей формування, вона залежала від врожаю певного року. Якщо орну землю та сіножаті можна було орендувати на значній відстані від місця проживання, то пасовища зі зрозумілих причин мали бути поряд із власністю орендаря. Це фактично унеможливило можливість ринкового ціноутворення на умовах конкуренції, що мало місце при встановленні таких щодо орендування інших видів земель. Сучасники відзначали монопольний характер орендних цін, розмір яких визначався «виключно волею власника»⁴².

Почасти оренда землі на Катеринославщині мала специфічне призначення, як, приміром, у Слов'яносербському повіті, який із 2-ї пол. XIX ст. набув популярності через поклади кам'яного вугілля. Тож місцеві приватні власники та селянські громади здавали землі під розробку кам'яного вугілля у довгострокову оренду, що становила від 5 до 36 років. При цьому перші зобов'язували орендарів додатково винаймати земельні угіддя для випасання худоби перевізників вугілля, або здавали навіть цілі маєтки; натомість площа орендованої землі під розробку вугілля становила від 25 до 190 дес., а пасовищ могла коливатися від 40 дес. аж до 1 634 дес.⁴³. Селянські товариства, які більш ощадливо ставилися до обмеженого земельного ресурсу, здавали в оренду невеликі площі (від 6 до 60 дес., у середньому – 17 дес.) винятково під копальні, проте нерідко призначали додаткову плату за нанесені збитки, прокладення доріг через землі громади тощо. Вельми раціональні умови висунули селяни Олександрівського товариства, які надали генералу Золотарьову під розробку вугілля 28 дес. власної землі, отримавши натомість від нього у право власності 75 дес. орної землі та на додачу ще по 1 тис. руб. щорічних виплат за прокладені дорogi. Примітно, що орендна плата мала винятково грошовий характер і залежала здебільшого від площі орендованої землі. Нерідко власники стягували додаткову плату залежно від кількості видобутого вугілля та з урахуванням його якості, що становила від ¼ до ½ коп. за пуд).

Тож в умовах «кам'яновугільної лихоманки» 1880-х рр. приватні власники, а над-

⁴¹ Теплицький В.П. Вказ. пр. С. 176.

⁴² Ibid. С. 176.

⁴³ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, 1886. Вып. 3: Славяносербский уезд. С. 330-331.

то селянські общини, на землях яких знаходилися поклади високоякісного вугілля, отримували значний невиробничий прибуток від оренди. Вартість орендованої приватновласницької десятини становила від 20 до 60 руб., а общинної – від 16 руб. до 100 руб., і це без урахування вказаної додаткової плати з кількості видобутого вугілля! Тож довгострокова оренда цілих маєтків у приватних власників на цьому тлі виглядала для орендарів більш привабливо, особливо за умов раціонального використання площ для провадження інших видів сільськогосподарської діяльності⁴⁴. Так, пан Булатов орендував маєток площею 1,4 тис. дес., де займався і видобутком вугілля, й інтенсивним землеробством⁴⁵.

До категорії позанадільних земель, що здавалися в оренду, належали, окрім приватновласницьких (насамперед, дворянських), землі казни й уділів і землі у власності юридичних осіб – установ (банків, церков тощо). Частка останніх у південноукраїнському регіоні була мізерною, у той час як казенні й удільні землі виступали досить вагомим об'єктом поземельних орендних відносин: південноукраїнські губернії входили до складу 12 губерній Російської імперії, де зосереджувалося 93% фонду казенних земель⁴⁶. Наприкінці XIX ст. їхня площа на Катеринославщині становила понад 134 тис. дес., або 2,6% наявного земельного фонду губернії⁴⁷.

Казенні землі надавалися у багаторічну оренду (у середньому на 6 до 9 років) із зобов'язанням розорювати не більше $\frac{1}{3}$ площі, а $\frac{2}{3}$ використовувати під сіножаті й толоку. Вони користувалися значним попитом серед дрібних орендарів, переважно селян-власників, селянських товариств і громад, колоністів тощо, через низькі, порівняно з приватновласницькими, ціни, хоча й поступалися останнім за якістю. По Бахмутському повіту оренда 1 дес. орної землі становила 1,68 руб., під толоку – 1,32 руб.⁴⁸

У 1880-х рр. за рахунок фонду казенних земель уряд намагався пом'якшити проблему селянського малоземелля. Згідно Положення від 9 листопада 1884 р., розпорядження Департаменту землеробства і сільської промисловості 1885 р., законів 1886 і 1900 рр. малоземельні селянські громади отримували право на оренду оброчних статей без торгів на основі рішень, які відтепер приймалися земським керівництвом і губернськими чиновниками, а не відомством Держмайна. Проте у Катеринославській губернії, як і в сусідніх південноукраїнських, орендаторами де-факто виступали не стільки малоземельні селяни, скільки товариства заможних селян або досить заможні одноосібні власники. Представники місцевої влади здавали в оренду землю не тим, хто потребував, а хто «вмів вчасно і жалібніше попросити»⁴⁹. Незаможні селяни нерідко усувалися від користування. «Серед орендарів, – зазначали сучасники, – ...немає жодного безземельного, до того ж орендною землею користуються лише більш-менш заможні господарі, навіть тоді, коли її орендовано усією громадою»⁵⁰. Тож з точки зору вирішення поставленою урядом проблеми оренда казенних земель не мала великого значення, проте сприяла заможним селянам у

⁴⁴ Ibid. С. 330-331.

⁴⁵ Ibid. С. 17.

⁴⁶ Кауфман А.А. Указ. соч. С. 99-100.

⁴⁷ Цифровые данные о поземельной собственности в Европейской России / под ред. А.А. Рихтера. Санкт-Петербург: Типография П.П. Сойкина, 1897. С. 6-9.

⁴⁸ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. 2: Бахмутский уезд. С. 190.

⁴⁹ Кауфман А.А. Указ. соч. С. 102.

⁵⁰ Постников В.Е. Указ. соч. С. 153.

здійсненні підприємницької діяльності. До того ж казенний орендний ресурс також виступав джерелом отримання додаткового невиробничого прибутку шляхом суборенди. Заможні орендарі надавали малозабезпеченим селянам орендовані ділянки у роздріб за встановленими правилами. Так, по Бахмутському повіту громади орендували безпосередньо у держави 41,1%, а інша частина винаймалася переважно «через другі руки» і з переплатою у 0,66 руб., тобто близько 40%⁵¹.

Різноманіття видів оренди та їх поєднання зумовлювалося відмінностями природно-кліматичного характеру, соціальною структурою, специфікою поземельних відносин тощо, що мали місце у певному регіоні. За тривалістю орендних домовленостей оренда поділялась на довго- та короткострокову. Серед великих власників Катеринославської губернії у пореформені десятиліття набула популярності *довгострокова оренда*. Найчастіше до неї вдавалися господарі, які зовсім не вели господарства: її питома вага становила від 54,5% до 97%⁵². Незважаючи на очевидні переваги довгострокової оренди як для власників великих угідь, так і для крупних орендарів, використання короткострокової (переважно однорічної) оренди лише набирало обертів. Переважання останньої свідчило про подальшу капіталізацію аграрних відносин, залучення селянства до орендної взаємодії тощо. Її популярність у південноукраїнському регіоні поступально набирала обертів, зустрічаючись у 60 випадках зі 100. Зі ста орендованих десятин на однорічну припадало 23 дес. орендованої землі (для порівняння: у Правобережній Україні – лише 9 дес.). У Новомосковському повіті приватні власники здавали у довгострокову оренду 46,8% земель, тож на короткострокову припадало відповідно 53,8%⁵³. На поч. ХХ ст. у Маріупольському та Слов'яносербському повітах в однорічній оренді у селян знаходилося відповідно 72% і 89% земель, а серед надільних земель, зважаючи на малозабезпеченість контрагентів, частка була вищою і становила приблизно 9/10 орендного фонду (табл. 4).

Таблиця 4.

Розподіл земельної оренди за терміном винаймання по Слов'яносербському та Маріупольському повітах на поч. ХХ ст., тис. дес.⁵⁴

Повіти	Надільні землі		Приватні землі		Усього	
	довгострок.	одноріч.	довгострок.	одноріч.	довгострок.	одноріч.
Маріуп.	12,143	84,098	27,474	15,724	39,617	99,822
Слов'ян.	0,818	13,689	9,560	71,705	10,378	85,394

Незважаючи на очевидні переваги довгострокової оренди, за часів столипінської аграрної реформи використання короткострокової оренди лише набирало обертів. Переважання останньої свідчило про подальшу капіталізацію аграрних відносин, залучення селянства до орендної взаємодії тощо. В описах маєтків Катеринославської губернії за 1910-1912 рр. зазначалося, що «довгострокових оренд «майже не іс-

⁵¹ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. 2: Бахмутский уезд. С. 191.

⁵² Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. 1: Екатеринославский уезд. С. 131.

⁵³ Анфимов А.М. Указ. соч. С. 144.

⁵⁴ Ibid. С. 84.

нує», «не чутно». Якщо, приміром, ще до 1900 р. у Павлоградському повіті мали місце такі випадки, зокрема, здавання володіння П.А. Альбрехта розміром у 2,784 тис. дес. у довготривалу оренду, то вже на 1911 р. під час опису маєтку Харківським земельним банком ні тут, ані поблизу не було зареєстровано жодного⁵⁵.

Вагома причина широкого поширення короткострокової оренди серед великих власників, окрім очевидної економічної рентабельності, полягала у побоюванні укладання з селянами довгострокових угод через майнову незабезпеченість останніх. На думку Д.С. Флексора, який вивчав потреби сільського господарювання, «здавання селянам землі в довгострокову оренду є справою ризикованою для землевласників, на яку наважиться далеко не кожен»⁵⁶. Нерідко незабезпеченість регулярного надходження платежів за орендними угодами штовхала поміщиків компенсувати наявні ризики за рахунок скорочення строку оренди, підвищення орендних цін, надання в оренду гірших земельних ділянок тощо. Окрім того, вкрай негативним наслідком короткострокової оренди для орендодавців, як і у випадку з орендою казенних земель, було порушення родючості ґрунтів, а для орендарів – зниження врожайності. Вона призводила до хижацької експлуатації земельного ресурсу, оскільки з неї намагалися отримати максимум вигоди, мало турбуючись про відновлення ґрунту.

За характером розрахунку оренда розподілялася на натуральну та грошову. Перша, як правило, була представлена здольщинною формою оренди, яка передбачала отримання власником землі орендної плати частиною (долею) від отриманого орендаром урожаю. Як правило, оренда за частку врожаю здійснювалася на наступних умовах. Орендар був зобов'язаний обробити поле, засіяти своїм насінням, зібрати врожай і частку, що мала належати власнику землі, привезти на означене останнім місце. Ця форма називалася у регіоні «скіпщина» та була досить популярною. Також часто власники вдавалися до її різновиду – іспольщини, що передбачала отримання і власником, й орендарем половини врожаю за умови надання власником землі власного насіння для посіву, що відповідно зменшувало частку орендаря. Особливість натуральної оренди в умовах становлення підприємницького господарювання полягала в її перехідному типі, що знаходило прояв у використанні певних елементів капіталістичної оренди. Так, орендодавець міг надати орендарям (окрім землі) реманент, робочу худобу, насіння тощо; натомість останні віддавали за оренду землі частину врожаю, інколи вкладаючи у господарство власні кошти, а також виконували низку узгоджених послуг. Поширеність скіпщини пояснювалася насамперед її доступністю для переважної частини сільського населення, а також тією обставиною, що у випадку цілковитого неврожаю орендареві не доводилося «втрачати орендну плату». У Слов'яносербському повіті скіпщина охоплювала понад ½ орендованих земель, у Бахмутському – понад 70%⁵⁷.

Оренда за відробітки не відповідала запитам підприємницького господарювання у районах торгівельного землеробства, тож мала місце у поодиноких випадках і найчастіше полягала у збиранні врожаю зернових. Приміром, у маєтку графині Гейден Бахмутського повіту, в якому рілля становила 1300 дес., врожай майже повністю (за винятком 20 дес.) збирався за оранку землі площею 400 дес. Часто в одному господарстві частина землі здавалася за відробітки, а частина оброблялась

⁵⁵ Ibid. С. 87.

⁵⁶ Флексор Д.С. Указ. соч. С. 49.

⁵⁷ Анфимов А.М. Указ. соч. С. 142-143; Карышев Н.А. Указ. соч. С. 287.

власником. Так, з 1,2 тис. дес. С.К. Деконського половина надавалася селянам за збирання та перевезення збіжжя, а на решті площі коштом власника вирощували зернові й утримували овець⁵⁸.

Як правило, відробітки були поширені у регіонах відчутного селянського мало-земелля. Натомість у традиційно землеробських районах землевласники намагалися здавати в оренду угіддя «без посередників» й охочіше вдавалися до скіпщини; селяни ж, які працювали переважно у власницьких володіннях, погоджувалися на їхні умови⁵⁹.

Зазначимо, що грошова оренда на Катеринославщині набувала популярності серед орендарів усіх типів власності та соціального стану; питома вага її застосування коливалася у межах 49-73%. Примітно, що її розповсюдження швидше відбувалося у місцевостях із розвинутою кам'яновугільною та солевидобувною галузями, а також у районах, де орендовані величезні земельні угіддя здавалися у суборенду⁶⁰. Враховуючи виключно грошовий характер орендування площ під копальні у Слов'яносербському повіті, співвідношення грошової та натуральної орендної плати за приватновласницькі землі становило 3:1, а казенних – взагалі 6:1⁶¹.

У Катеринославському повіті селяни здавали у грошову оренду 72,1% (22 301 тис. дес.) надільної та власницької землі, у скіпщину – 27,9% (8 665 тис. дес.). Майже 52% надільних земель бахмутські селяни винаймали за гроші, по 23% за скіпщину й отор⁶² і лише до 2% – за відробітки, сплату державних податків тощо⁶³. У Новомосковському повіті на 1907 р., де орендний фонд становив 55,8% приватновласницького, скіпщиною було охоплено лише 13,2%, а грошовою орендою 86,8%. При цьому спостерігалася певна закономірність: довгострокова оренда мала переважно грошовий характер⁶⁴.

Співставлення переведених на грошовий еквівалент натуральних видів орендної плати засвідчує той факт, що саме грошова оренда була найбільш вигідною для орендарів, тож до інших видів оплати селяни вдавалися скоріше через брак вільних коштів.

Відтак, грошова оренда на Катеринославщині мала реальний, а не номінальний характер, позаяк скіпщинна форма певною мірою була її, хоча й завищеним, еквівалентом. Іноді вони тісно перепліталися у змішаному типі. Так, П.М. Савельєв, який володів маєтком площею 899 дес. здавав в оренду 814 дес. селянському товариству на 4 роки по 2,9 руб. з дес. у перший рік, по 3,1 руб. з дес. – у наступні. Окрім грошової оплати, селяни зобов'язувалися протягом строку оренди (крім першого року) обробляти та засівати 15 дес. пана Савельєва, збирати 20 дес. сіножатей і випасати на йо-

⁵⁸ Темірова Н.Р. Поміщицьке землеволодіння та землекористування на півдні України у пореформений період. С. 138.

⁵⁹ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, Вып. 2: Бахмутский уезд. С. 194.

⁶⁰ Ibid. С. 194

⁶¹ Анфимов А.М. Указ. соч. С. 144.

⁶² *Отор* – форма земельної оренди, за якої орендар обробляв частину поля, що становила частку власника, засіявав обмінним насінням, збирав врожай і привозив власнику. Натомість на відведеній власником ділянці (нерідко гіршій) він засівав бажані культури і з цієї частки отримував весь врожай.

⁶³ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. 2: Бахмутский уезд. С. 184.

⁶⁴ Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т. 6. Ч. 1: Новомосковский уезд. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1911. С. 80-81.

го толоці його худобу. Неустойка за недотримання угоди складала 800 руб. Навіть сам власник відзначав, що такі умови були заважкими для селян⁶⁵.

Розміри орендної плати – як грошової, так скіпщинної – залежали від багатьох чинників: родючості ґрунтів, регіональних демографічних показників, забезпеченості населення власною землею тощо. У будь-якому випадку підприємницький характер орендних відносин міг бути забезпечений дотриманням принципу прибутковості, виробничої та невиробничої, як кінцевої мети цих відносин для обох суб'єктів. «Капіталістичний господар – писав О.А. Кауфман, – в усіх своїх починаннях і, зокрема, тоді, коли орендує... землю, завжди керується одним мотивом – прагненням до баришу, потенційно вигідному капіталовкладенню». Натомість орендатор капіталістичного типу, продовжував він, мав погоджуватися сплатити таку оренду ціну, за покриттям якої й оплатою власної праці, взагалі всіх витрат на обробку землі, він міг «розрахувувати отримати на свою користь прибуток на затрачений ним капітал»⁶⁶.

Середні ціни по губерніях і повітах Катеринославщини визначалися, як правило, для орних (м'яких) земель. Тож, у першу чергу, орендна плата була реальним показником прибутковості землі певної місцевості у певний час, виступаючи продуктом попиту-пропозиції. Тогочасні статисти вказували, що в умовах формування підприємницьких засад сільського господарювання у певному регіоні економічні принципи набували локального колориту, проте з подальшим домінуванням економічної формули на кшталт «попит-пропозиція». Загалом орендна плата складалась із двох компонентів: 1) економічного, що відображував продуктивність землі у певних умовах; 2) соціального – податку на орендаря з боку землевласника, що ґрунтувався на потребах першого та привілеях останнього⁶⁷.

Особливістю оренди у Катеринославській губернії початку пореформеного періоду, як і у південноукраїнському регіоні в цілому, були відносно низькі орендні ціни. Протягом перших десятиліть вони характеризувалися поступальним зростанням і досягли значного розміру лише після столипінської реформи. По Південному Степовому району середній розмір ціни за орендовану десятину орної землі збільшився більше ніж утричі⁶⁸. У середньому по Україні протягом 1881-1901 рр. ціни зросли удвічі, а протягом наступного десятиріччя – ще на 70%. Проте по окремих регіонах показники різнилися. Приміром, у Бахмутському повіті середні орендні ціни вже протягом перших двох пореформених десятиліть зросли у середньому у 5 разів. Проте насправді вони залежали від багатьох факторів: мети використання земельних площ, суб'єктів власності, соціального статусу орендарів, строку оренди тощо. Так, на початку 1860-х рр. орендна ціна за десятину приватновласницької землі становила 1 руб., проте у гірничодобувних місцевостях селяни орендували землю значно дешевше – за 0,50-0,75 руб. за дес. орної землі та 0,30 руб. за дес. сіножаті. Протягом 20 років ціни тут значно зросли: за чорноземні угіддя власники правили по 8-10 руб. за дес.⁶⁹ Ціни на сіножаті в цілому прирівнювалися до орних через їхню невисоку кількість і у селян, й у приватних власників і стабільний попит, тож становили

⁶⁵ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. 3: Славяносербский уезд. С. 17.

⁶⁶ Кауфман А.А. Указ. соч. С. 81.

⁶⁷ Темірова Н.Р. Поміщицьке землеволодіння та землекористування на Півдні України у пореформений період. С. 139.

⁶⁸ Анфимов А.М. Указ. соч. С. 164.

⁶⁹ Карышев Н.А. Указ. соч. С. 282.

по 5-8 руб. за десятину; найдешевші пропозиції становили 3-4 руб.⁷⁰ Натомість угіддя, призначені для вирощування городніх культур і конопель, цінувалися найвище – їх винаймаючи обходилося у середньому у 13 руб. (від 8 до 40 руб.) за дес., проте попит на них був мізерний. Відтак, середні ціни по повіту склали 3,78 руб. за дес. орної землі і 3,18 руб. – сіножаті, збільшившись, таким чином, у 5 і 10 разів відповідно⁷¹.

Паралельно зі зростанням грошової орендної плати зростала і частка врожаю на користь орендодавця. Якщо ще у першій половині XIX ст. дрібні орендарі приватно-власницьких земель сплачували десяту частину врожаю (тому й називалися «десятинщиками»), то згодом розмір частки поступово збільшувався, складаючи від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$ селянського врожаю⁷². До того ж, власники усе частіше вдавалися до призначення різного виду доплат; якщо, приміром, у 1885 р. по Бахмутському повіту вони зустрічалися у 33% випадків, то на 1900 р. їхня кількість становила вже 45%⁷³. Розмір скіпщинної орендної плати ускладнювався грошовими доплатами або відробітками: відпрацюванням 1-2 робочих днів на власника, доставкою сіна до його економії, вивезення його зерна на ринок тощо. Відомо, що у 1889 р. місцеві орендодавці вирішили збільшити прибуток, вимагаючи від орендарів до звичної $\frac{1}{3}$ врожаю додавати грошову доплату в 1 руб., або ще одну копну з десятини⁷⁴.

Тож орендні ціни вирізнялися залежністю від складної видової диференціації орендних відносин і характеризувалися подекуди значним коефіцієнтом коливань. У будь-якому випадку, очевидним був факт найбільшої рентабельності для орендарів грошової оренди, що набувала подальшого поширення серед заможного селянства. Наприкінці XIX ст. у Слов'яносербському повіті грошова порічна оренда становила 4,65 руб., відробіткова обходилася орендареві у 7-10 руб. грошового еквіваленту, а скіпщина – у 9,75-10 руб. У Бахмутському повіті орендна плата становила відповідно 2,75 руб., 3,98 руб. і 4,61 руб. У Катеринославському повіті коливання орендних цін при скіпщинній оренді були утричі більшими, ніж при безпосередньо грошовій⁷⁵ (табл. 5).

Таблиця 5.
Орендні ціни у грошовому еквіваленті по Катеринославському повіту⁷⁶

Вид орендної плати	Грошовий еквівалент, руб.
Грошова	2,88
Відробіткова	4-4,5
Скіпщинна у вівчарсько-землеробських господарствах	9,89
Скіпщинна в землеробських господарствах	9,71
Скіпщинна (без застосування інших видів оплати)	9,89

Як відомо, сільськогосподарська діяльність пересічного господаря здійснювалася

⁷⁰ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. 2: Бахмутский уезд. С. 184.

⁷¹ Карышев Н.А. Указ. соч. С. 282.

⁷² Анфимов А.М. Указ. соч. С. 164.

⁷³ Кауфман А.А. Указ соч. С. 82.

⁷⁴ Карышев Н.А. Указ. соч. С. 296.

⁷⁵ Ibid. С. 343-344.

⁷⁶ Ibid. С. 343.

за формулою: «чим краще земля, тим менше потребує капіталовкладень». Відповідно, у багатих на чорноземні ґрунти регіонах оренда апріорі була вигідною, особливо за умов господарювання на великих посівних площах із застосуванням передових на той час агрономічних технологій і сільськогосподарської техніки. У той же час оренда родючих земель приваблювала значну кількість середніх і дрібних виробників, які вирощували тут зернові культури на ринок. Зростання попиту у поєднанні з наявністю пропозиції призводило до зростання орендних цін; переважна частина землевласників активно здавала землю в оренду, виставляючи таким чином бажані ціни на землю.

Великі власники, особливо у перші пореформені десятиліття, намагалися стимулювати орендування землі якомога більшими ділянками на кілька років. Тож орендна плата при укладанні довгострокових угод була нижчою за короткострокові. Крім того, серед дворян почасти спрацьовував принцип «станової єдності», коли орендна ціна для орендаря-дворянина була нижчою, ніж для орендаря-селянина. Для порівняння: у Слов'яносербському повіті С.І. Булатов орендував землю у панів Кордовських по 1,5 руб. за дес., купець Гребеник у пані Каспаржицької по 1,7 руб. за дес., а міщанин Попов по 2 руб. Селяни ж мали сплачувати до 3 руб., до того ж виконуючи низку відробітків (як у пані Македонської)⁷⁷.

Високі розміри цін на щорічну оренду значною мірою були зумовлені стабільним попитом серед селянства. «Нужда примушує орендувати й сплачувати стільки, скільки вимагає поміщик, – писав О.А. Кауфман. – ...Селянин не може прожити без оренди, проте землевласник вільний (у виборі. – *Авт. прим.*) здавати або не здавати землю»⁷⁸. Тож орендні ціни значною мірою залежали від ступеня потреби в ній селян і факту неспроможності у переважній більшості орендувати значні угіддя або на тривалий термін, а тим паче – купити, адже купівельні ціни характеризувалися динамічним зростанням. Окрім того, слід враховувати і наступний фактор, який значною мірою означував високі ціни за короткострокову оренду. Як вже зазначалося, вона відрізнялася хижацьким характером землекористування та негативно впливала на стан ґрунтів. Адже при інтенсивних способах землеробства родючість землі відновлювалась у процесі самого виробництва, а при екстенсивному вимагала часу на відновлення. Проте в зоні торгівельного зернового виробництва сівозміни не існувало, що також спричинювало неврожаї. Відсутність якісної обробки землі та внесення добрив, а відтак – низька врожайність, негативно позначались на добробуті обох суб'єктів орендних відносин і виступали суттєвою перепоною на шляху до вдосконалення приватновласницького господарства⁷⁹.

До виснаженості додавалися ще й погіршення кліматичних умов через вирубку лісів, обміління водоймищ тощо. Тож виробництво зернових зростало переважно екстенсивним шляхом внаслідок збільшення посівних площ і посівів більш рентабельної озимої пшениці. Досягти прибутку нерідко вдавалося завдяки зростанню ринкових цін на зернові. У таких умовах за рахунок завищення орендних цін орендодавці намагалися себе «винагородити» за виснаження ґрунтів, низькі врожаї або принаймні компенсувати нанесені збитки. Відтак, поширена у Катеринославській губернії короткострокова оренда, особливо однорічна, могла приносити прибуток лише

⁷⁷ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. 3: Славяносербский уезд. С. 17.

⁷⁸ Кауфман А.А. Указ. соч. С. 84.

⁷⁹ Ibid. С. 84.

у добре організованих великих господарствах. Для більшості селян вона почасти була збитковою або принаймні компенсувала витрати. Це призводило до поступового витіснення заможними селянськими господарствами дрібних збиткових із підприємницького сектору торгівельного землеробства регіону.

Таким чином, становлення орендних відносин на Катеринославщині відбувалося в умовах перерозподілу земельної власності серед основних соціальних категорій населення та інституціоналізації сільськогосподарського підприємництва. Орендний фонд регіону складала приватновласницькі володіння, селянські надільні землі та землі у власності держскарбниці. Основним земельним донором залишалося дворянство, господарства яких за своєю суттю були орієнтовані на підприємницьку діяльність та отримання як виробничого, так і невиробничого прибутку. Переважна частина представників вищого стану виявилася неспроможною до капіталістичної реорганізації господарювання. Для них здавання в оренду маєтків слугувало важливим джерелом фінансових надходжень. Проте саме дворяни залишалися вагомими виробниками сільськогосподарської продукції та ініціаторами технічних і технологічних новацій в агровиробництві. З іншого боку, надання селянам невеликих ділянок у щорічну оренду гарантувало отримання додаткових коштів, що почасти використовувався для розвитку господарства.

Когорту орендарів складало переважно середнє та заможне селянство, яке поступово займало вагоме місце у виробництві сільськогосподарської продукції регіону. Земельна оренда відігравала важливу роль у цьому процесі, адже орендні ціни у регіоні були доступнішими за купівельні для пересічних орендарів. Повсюдне поширення грошової оренди свідчило про капіталізацію господарювання на селі, а поступальне зростання орендних цін свідчило про зростання підприємницької активності середніх і заможних власників.

Водночас, за очевидних переваг оренди, як форми землекористування у сільськогосподарському виробництві, що апріорі уможлиблювала отримання і прямого, і додаткового прибутку, усе наочнішими ставали «побічні ефекти» її використання. Низький рівень агрономічної культури, екстенсивний спосіб господарювання, виснаження ґрунтів призводили до зниження врожайності, а відтак негативно позначалися на добробуті суб'єктів орендних відносин і гальмували розвиток капіталістичного господарювання в регіоні.

REFERENCES

- Anfimov, A.M.** (1961). *Zemelnaia arenda v Rossii v nachale XX veka* [Land lease in Russia in the early of the 20th century]. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR [in Russian].
- Balukhtina, O.M.** (2013). Rozvytok orendy na tserkovnykh zemliakh Pivdennoi Ukrainy (2-ha polovyna XIX st. – 1917 r.) [Development of lease on Church's lands of Southern Ukraine (2nd half of XIX century – 1917)]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii*, 10, 16-24 [in Ukrainian].
- Chernikova, N.S.** (2020). Osoblyvosti stanovlennia ta rozvytku orendnykh vidnosyn u Tavriiskii hubernii (2-ha pol. 19 st. – 1917 r.) [Features of formation and development of lease relations in Tavriya province (2nd half of XIX century – 1917)]. *Grani*, 23 (3), 155-174 [in Ukrainian].
- Chernikova, N.S.** (2020). Zemelna orenda v Khersonskii hubernii: osoblyvosti rozvytku v umovakh kapitalistychnykh zrushen [Land rent in Kherson province: features of development in the conditions of capitalistic shifts]. *Gileya*, 156 (5), 136-147 [in Ukrainian].
- Fleksor, D.S.** (1903). *Arenda. Svod trudov mestnykh komitetov po 49 gubernijam Evropejskoj Rossii* [Rent. Proceedings of local committees in 49 provinces of European Russia]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Ivanov, L.M.** (1961). O kapitalisticheskoi i otrabotochnoi sistemakh v selskom hoziaistve pomeshchikov na Ukraine v kontse 19 v. [About the capitalist and developmental systems in the agriculture of landowners in Ukraine at the end of the nineteenth century]. In: *Voprosy istorii selskogo hoziaistva*,

- krestianstva i revoliutsionnogo dvizheniia v Rossii*, (pp. 312-337). Moskva: AN SSSR [in Russian].
- Karyshev, N.A.** (1897). Krestianskie vnenadelynye arendy v zavisimosti ot kolebanii khlebnnykh tsen i urozhaev [Peasant extra-lease rents depending on fluctuations in grain prices and yields]. In: **Chuprov, A.I., Posnikov, A.S. (Eds.)**. *Vliianie khlebnnykh tsen i urozhaev na nekotorye storony russkogo narodnogo khoziaistva* (pp. 277-377). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Kaufman, A.A.** (1918). *Agrarnyi vopros v Rossii: kurs narodnogo universiteta* [The agrarian question in Russia: course of the people's university]. Moskva [in Russian].
- Los, F.Ye.** (1944). *Zaprovadzheniia ahranoi polityky Stolypina na Ukraini* [Implementation of Stolypin's agricultural policy in Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Manuilov, A.A.** (1905). Arenda zemli v Rossii v ekonomicheskom otnoshenii [Land lease in Russia in economic terms] In: **Manuilov, A.A. (Ed.)**. *Ocherki po krestianskomu voprosu* (pp. 72-204). Moskva: Izdanie D.S. Gorshkova [in Russian].
- Ostrovskiy, A.V.** (2016). *Rossiiskaia derevnia na istoricheskom pereputie. Konets XIX – nachalo XX v.* [Russian village at a historic crossroads. The end of the XIX – early of the XX century]. Moskva [in Russian].
- Pohrebynskiy, O.** (1931). *Stolypinska reforma na Ukraini* [Stolypin reform in Ukraine]. Kharkiv: Vydavnytstvo «Proletar» [in Ukrainian].
- Postnikov, V.E.** (1891). *Yuzhno-russkoe krestianskoe khoziaistvo* [South Russian peasant economy]. Moskva [in Russian].
- Pryimak, O.M.** (2002). *Stolypinska ahrarna reforma na Pivdni Ukrainy (1906-1917 rr.)* [Stolypin Agrarian Reform in the South of Ukraine (1906-1917)]. Zaporizhzhia: Tandem-U [in Ukrainian].
- Reient, O.P., Serdiuk, O.V.** (2011). *Silske hospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchyi rynek (1861-1914 rr.)*. [Ukraine's agriculture and the World Food market (1861-1914)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Temirova, N.R.** (1998). Pomishchyske zemlevolodinnia ta zemlekorystuvannia na pivdni Ukrainy u poreformenyi period [Land tenure and land use in the South of Ukraine in the post-reform period]. *Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy Zaporizkoho derzhavnoho universytetu: Pivdenna Ukraina XVIII-XIX stolittia*, (3), 135-142 [in Ukrainian].
- Temirova, N.R.** (2003). *Pomishchyky Ukrainy v 1861-1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia* [Landowners of Ukraine in 1861-1917: Socio-Economic Evolution]. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].
- Teplytskyi, V.P.** (1959). *Reforma 1861 roku i ahrarni vidnosyny na Ukraini (60-90-ti rr. XIX st.)* [Reform of 1861 and agrarian relations in Ukraine (60-90's of the XIX century)]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSSR [in Ukrainian].
- Vasil'iev, V.A.** (1913). *Khoziaistvo deistvitelnogo statskogo sovetnika Ye.K. Brodskogo, zemlevaldeltsa Verkhnedneprovskogo uezda Ekaterinoslavskoi gubernii* [The economy of the current state adviser E.K. Brodsky, landowner of the Verkhnedneprovsky district of the Ekaterinoslav province]. Ekaterinoslav [in Russian].
- Yakymenko, M.A.** (1991). Zemelna orenda na Ukraini v period kapitalizmu [Land lease in Ukraine during the period of capitalism]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 54-63 [in Ukrainian].
- Zaikin, F.O.** (1900). *Opisanie chastnovladelcheskikh khoziaistv Ananievskogo uezda* [Description of private property farms of Ananievsky district]. Kherson [in Russian].

Nataliia Chernikova

(Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine)

e-mail: chernikova.natka@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5470-0622>

Features of Formation and Use of Leased Land Resource in Katerynoslav Province in Post-Reform Period

The process of formation and development of lease relations in the agricultural sector of Katerynoslav Province (hubernia) in the post-reform period is studied in the paper. The reasons for the widespread distribution of land lease and the specifics of the process in different counties (povits) of the province are analyzed. The role of landownership in the formation of the land lease fund of the region is determined. Huge agricultural areas served as a significant source of productive and non-productive income for the local nobility. Few owners of capitalist-type estates used the funds gained from the land lease to modernize their

agricultural production. For the vast majority of nobles, a land lease was the main way of land use.

The methods of involving the peasantry of Katerynoslav region, both individually and in collective forms, in the land lease relations in the conditions of peasantry property and social differentiation are specified. Attention is focused on the fact that the main tenant was a wealthy peasantry, who used the land primarily for the establishment of commercial agriculture.

The type differentiation of the lands that made up the lease fund of the region is carried out. It has been found out that the majority were privately owned, as well as peasants' plots of land, lands of the treasury, and private institutions. The specific character of land lease for coal mining in Katerynoslav Province is shown.

A wide range of statistical sources is processed to highlight the types of land lease and regional features of their application. The popular form of the land lease was sharecropping, but in the areas of commercial agriculture, there was a dynamic development of money land lease, common to capitalist management.

The dynamics of changes in lease prices in the context of types of land lease and regional differentiation are traced. The advantages and disadvantages of land lease for owners and tenants of the province are highlighted. The conclusion is made about the important place of land lease in the entrepreneurial activity of Katerynoslav nobility and peasantry as the primary subjects of land lease relations and producers of agricultural products. It promoted the development of entrepreneurial initiatives and the intensification of capitalist forms of management in the village.

Keywords: land lease, Katerynoslav Province, entrepreneurship, land use, sharecropping